

Bonhoeffer en het gebed

Zoals de meeste kinderen leerde ook Bonhoeffer bidden dankzij vrouwen: hij leerde kindergebeden van zijn moeder en van twee door de Hernhutters beïnvloede kindermisjes.

Kerkgang speelt in het gezin Bonhoeffer amper een rol. Hoewel de gang van zaken in de kerk dus geen invloed uitoefent op zijn gebedsleven, onderstreept hij vanaf een bezoek aan Rome in 1924 het belang van het samen bidden. In Rome ontdekte hij ook hoe belangrijk biechten is. 'De voorbede is de veelbelovende weg tot de ander en het gemeenschappelijk gebed in de naam van Christus de meest echt gemeenschap.'¹ Bonhoeffer onderschrijft door de Russische theoloog A.S. Chomjakow te citeren de orthodoxe visie waarin gebed en gemeenschap een onafscheidelijke eenheid vormen. Bonhoeffer leerde van Martin Luther² en Chomjakow hoe waardevol samen bidden is. In de Orthodoxie is het gemeenschappelijk gebed waardevoller dan het privé-gebed. Bonhoeffer denkt net zo³ en vindt ook dat niet het typisch protestantse privé-gebed, maar het gemeenschappelijk gebed een centrale rol moet spelen. De gemeenschap heeft op drie manieren invloed op het gebed:

1. men leert ten diepste bidden in de gemeenschap van een kerk, die voor iedereen bidt;⁴
2. de voorbede is ondenkbaar zonder gemeenschap;⁵
3. men bidt ten diepste samen met de kerkelijke gemeenschap.⁶ Dat geldt later ook in het door Bonhoeffer geleide seminarie Finkenwalde, o.a. door de wijze waarop de voorbeden tot stand komen: iedereen kan suggesties doen voor de voorbeden.

Het gebed oefent op twee manieren invloed uit op de gemeenschap:

1. de kerk als gemeenschap is ondenkbaar zonder het gebed, ja de gemeente bestaat dankzij de voorbede:⁷ 'Een christelijke gemeenschap leeft uit de voorbede van de leden voor elkaar of zij gaat te gronde';⁸
2. elkaar gedenken in de voorbede sticht gemeenschap⁹ tussen God en de naaste en tussen kerk en wereld. Die gemeenschap maakt men zelf zwakker door niet dagelijks te mediteren en te bidden.¹⁰

Het gebed beïnvloedt de kerkelijke gemeenschap ook mondiaal: 'Als een onzichtbaar netwerk verbindt de voorbede gemeenten op heel de wereld met elkaar.'¹¹ Een mens leeft dankzij de gemeenschap der heiligen. Bidden is vooral voorbede doen, omdat men deel uitmaakt van een gemeenschap. Degene voor wie men bidt wordt zo opgenomen in de gebedsgemeenschap van de kerk.¹² Dat men alleen in de gemeenschap der kerk leert bidden en het gebed leert verstaan geldt met name voor de Psalmen, die men daarom in de getijdendiensten in Finkenwalde gemeenschappelijk, verdeeld over twee koren bidt.

Bonhoeffer ontdekt hoe waardevol het gebed is eind jaren twintig, op eigen houtje, met dat hij de waarde van de stilte, van het mediteren ontdekt. Welke oorzaken en omstandigheden tot dit alles hebben geleid is helaas onbekend, maar sindsdien zijn bidden en mediteren niet meer weg te denken uit Bonhoeffers dagelijks leven en zijn theologie, omdat uitgerkend een theoloog meer met God dan over God moet spreken. Over dit alles spreekt Bonhoeffer in 1928 in een preek over de tekst 'mijn ziel is stil tot God' (Psalm 62:2). In die preek gaat het over meditatie en overgave aan God. Stil zijn is wachten tot de ander, God, die het eerste en het laatste woord heeft, ons iets te zeggen heeft. Stil zijn is: vol verwachting klopt ons hart. Stil zijn is: Gods wil inademen op grond van de bede uit het Onze Vader 'Uw wil geschiede'

¹ N, 74.

² SC, 136v., 147. Vgl. Pelikan, 30.

³ GS 2, 482 (1936); GS 3, 295 (1935); SC, 134.

⁴ GS 5, 443v..

⁵ GS 5, 266 (1932), 443 (1928); GS 6, 470v. (1939); GL, 51.

⁶ SC, 134, 147. Vgl. Chomjakow in: *Das dunkle Antlitz*, 41.

⁷ GS 5, 266, 443; SC, 134; GL, 73.

⁸ GL, 73.

⁹ SC, 134, 136.

¹⁰ GS 2, 508; vgl. GS 2, 475.

¹¹ GS 5, 443.

¹² SC, 134; GS 5, 266; N, 74.

en bereid zijn alleen God te gehoorzamen, alleen Gods wil te doen. Allerlei elementen die typerend zijn voor Bonhoeffers denken komen hier al aan de orde: het van God verwachten, de tijd nemen om in stilte te mediteren en te bidden, Gods wil als uitgangspunt, dus alleen God en niet zoals de Nazi's wilden Hitler gehoorzamen, omdat geloven een praktische zaak is van gebed, overgave, Gods wil doen en verzet.

Bonhoeffer mediteert

Omdat Bonhoeffer mediteren belangrijk vindt, maakt hij in Barcelona, Berlijn en Finkenwalde reclame voor het mediteren. Dat in de kerk vaak geen aandacht voor mediteren is ziet hij als 'een gebrek van de protestantse kerk'.¹³ Bonhoeffer maakt bij het mediteren geen gebruik van meditatietechnieken uit het Verre Oosten. De christelijke traditie vormt de inspiratie voor zijn wijze van mediteren.

Elke dag begin je door God tot je te laten spreken tijdens een half uur meditatie, een half uur stille tijd. Een week lang moet men elke dag mediteren over dezelfde Bijbeltekst. Mediteren was in die dagen 'in'. Ook in Duitse liturgische vernieuwingsbewegingen als de 'Berneuchener' en de 'Michaelsbruderschaft' en in Angelsaksische bewegingen als de 'Oxford movement', de Morele Herbewapening, propageerde men het dagelijks houden van stille tijd. Bonhoeffer is echter niet door die bewegingen beïnvloed, ja wijst wat men in die bewegingen doet zelfs af, omdat men daar weinig politiek inzicht aan de dag legt door Hitler onvoldoende af te wijzen. Dat komt doordat men geloof en politiek onvoldoende met elkaar verbindt. Bij al deze bewegingen draait het om de vrome enkeling, om religieuze gevoelens, die men in de kerk, maar vooral in eigen samenkomsten beleeft. Van geloof als een privé-zaak, door Bonhoeffer 'Religion' genoemd, moet hij net als zijn leermeester Karl Barth niets hebben.¹⁴ Daarom beoefent Bonhoeffer niet een vrije vorm van meditatie, maar de Schriftgebonden meditatie, mediteren over een Bijbeltekst. Het gaat hem niet om religieuze gevoelens, maar om de Bijbel en de kerk als tegenwicht tegen de Nazi's, omdat de kerk in die dagen een van de belangrijkste opinievormers is en na het verbod van alle politieke partijen een van de weinige instanties is die nog tegenwicht kan bieden aan de populaire Nazi's en men vanuit de Bijbel weet hoe men op profetische wijze goddeloze heersers moet weerstaan. Daarom wil Bonhoeffer van kerk en seminarie een 'Gemeinschaft des Glaubens und des Betens' maken, een gelovige en daarom biddende gemeenschap van christenen die samen staan voor een zaak: het Koninkrijk Gods als tegenbeweging tegen de anti-joodse Nazi's. Een 'Gemeinschaft des Glaubens und des Betens' is een heel andere vorm van gemeenschap dan de 'Volksgemeinschaft' van de Nazi's: 'De basis van de prekende kerk is niet Blut und Boden en haar vorm niet Volksverbundenheit. Haar basis is het Woord en haar vorm de Nachfolge.'¹⁵ Dit résumé van wat de kerk van het Woord is is gericht op de praktijk van het leven en gericht tegen de Nazi's. Bezinning op de betekenis van het Woord leidt meteen tot een theologisch-politieke stellingname. Traditioneel kerkelijke middelen¹⁶ als het Woord, het gebed en het geloof en niet 'Blut und Boden' stichten gemeenschap. De kerk sticht ook met vreemden, dus ook met Joden gemeenschap. Waar het ras bepalend is voor wie wel of niet tot de kerkelijke gemeenschap mogen behoren, zoals bij de 'Deutsche Christen', is de kerk geen kerk meer:¹⁷ een kerk zonder Israël is geen kerk. In een 'Geistliche Gemeinschaft' is ruimte voor wat een 'Volksgemeinschaft' moet afwijzen: het gebod vervullen je vijanden lief te hebben (Mattheüs 5:44). De (nationaal)-socialistische 'Volksgemeinschaft' leert in medemensen slechts vijanden te zien die men moet haten. Dat is onacceptabel. Mede daarom verwacht Bonhoeffer alles van de geloofsgemeenschap van de kerk.

Bij de 'Berneuchener', de 'Michaelsbruderschaft' en de 'Oxford movement' vond men de juiste sfeer belangrijk: hoe is de stemming? Ook bij mediteren en bidden gaat het volgens Bonhoeffer niet om de vraag hoe men in de juiste religieuze stemming¹⁸ komt, maar om nuchter oefenen,¹⁹ om de eenvoud van een

¹³ E, 319.

¹⁴ Vgl. GS 5, 437.

¹⁵ GS 4, 252; vgl. GS 2, 64, 116; GS 6, 265.

¹⁶ GS 2, 116 (1933), 261, 263 (1936); GS 3, 287 (1932), 333v. (1935/36), 360 (1936); GS 4, 241 (1935-1939); N, 227.

¹⁷ GS 2, 63, 65 (1933).

¹⁸ Vgl. GS 5, 437, 513; N, 145; GL, 50, 54.

protestantse godsdienstoefening, om de eeuwenoude wijze Benedictijner regel 'ora et labora', bid en werk. Elke morgen een kwartier stil zijn voor God,²⁰ opdat ons hart vol onrust en zorgen eindelijk rust vindt, in God, het adres dat de dichter van Psalm 42 en Augustinus ook al als rustpunt kenden.

Omdat hij spiritualiteit belangrijk vindt, begon Bonhoeffer toen hij docent was aan de universiteit van Berlijn zijn colleges, tot verrassing van de studenten, met gebed. Theologiseren wortelt in gebed (met name de aanbidding) en in verwondering.²¹ Het samengaan van theologiseren met bidden en mediteren moet een theoloog typeren. Omdat hij mediteren en bidden wezenlijk vindt voor theologen, organiseert hij met Berlijnse studenten weekenden met oefeningen, die tot christelijke karaktervorming leiden. De oefeningen, die hij later in Finkenwalde ook als bouwstenen voor een goede habitus gebruikt, zijn: mediterend de Bijbel lezen en bidden, oefeningen die de pastorale habitus van de predikant en zijn functioneren positief beïnvloeden. Stilte en zich goed kunnen concentreren vindt Bonhoeffer wezenlijk voor iemands attitude naast kerkelijke betrokkenheid, vroomheid en 'Gehorsam':²² alleen God gehoorzamen en zijn wil doen door Christus na te volgen.

Door te mediteren voedt men niet alleen zijn geloof, maar kan men openstaan voor het humanum, dat tot ons komt uit wat Miskotte het 'charter der humaniteit'²³ noemt, de Thora, waarin men Gods geboden beluistert. Door te mediteren ontmaskert men op basis van de profetische kritiek het kwaad, de machten en de ideologieën, zodat in vrijheid leven en als burger verantwoordelijkheid dragen voor de gang van zaken in het gemenebest alle ruimte krijgen. Door te mediteren neemt men de tijd om na te denken over:

- 1) God, krijgt men inzicht in Gods handelen en verwerft men Godskennis;
- 2) zichzelf en anderen, krijgt men inzicht in eigen en andermans handelen;
- 3) wat goed en kwaad is, doordenkt men de gevolgen van de macht van het kwaad en maakt men ruimte voor het goede;
- 4) de dingen van het leven, hoe men in het leven dient te staan.

Zodoende:

- 1) past men het oude Griekse adagium 'ken U zelf' heilzaam toe, verwerft men zelfkennis en psychologisch inzicht;
- 2) denkt men na over de taken, die men moet verrichten en hoe men die vorm en inhoud moet geven;
- 3) komt een bewuste levensstijl tot stand;
- 4) gaat spiritualiteit over in ethiek.

Geloof en leven, geloof en politiek, kerk en maatschappij, kerk en wereld komen door te mediteren dichtbij elkaar te liggen. Mediteren en bidden zijn dus allesbehalve wereldvreemde activiteiten, allesbehalve privé-aangelegenheden. Via de meditatie loopt er een rechtstreekse lijn van de Bijbel naar de actualiteit en van de actualiteit naar de meditatie. Geloven is doen, 'ora et labora', bidden en heel praktisch uit je geloof leven gaan bij Bonhoeffer altijd samen, omdat de sociale gemeenschap samenhangt met de gemeenschap met God,²⁴ het op de wereld gericht zijn van de kerk een direct gevolg is van de incarnatie²⁵ en 'de eerste belijdenis van de christelijke gemeente voor het oog van de wereld de daad is.'²⁶

Net als Luther neemt de lutheraan Bonhoeffer elke dag de tijd voor gebed en meditatie. De conservatieve Bonhoeffer staat ook op dit punt bewust in de traditie van de kerk der eeuwen. Omdat hij heeft ontdekt hoe belangrijk mediteren is, omdat hij weet dat men dat zelfs als theologisch student aan de universiteit niet leert mediteren en omdat hij kunnen bidden en mediteren belangrijk vindt voor de habitus van een predikant, leert Bonhoeffer studenten mediteren in het 'Predigerseminar Finkenwalde', waar hij zijn seminaristen heel praktijkgericht opleidt tot predikant. Bonhoeffer werd in 1935 directeur van het 'Predigerseminar Finkenwalde', een opleiding praktische theologie die uitging van de 'Bekennende Kirche', omdat men aan de universiteiten, die onder controle stonden van de Nazi's en de 'Deutsche Christen', te veel werd geïndoctrineerd. De Nazi's hebben deze illegale opleidingen, die twintig studenten gedurende een half jaar volgden ter voorbereiding op het leven en werk in de pastorie, nooit erkend, maar oogluikend

¹⁹ Vgl. *GS* 5, 437; *GS* 2, 479; *GS* 4, 257, 291.

²⁰ Vgl. *GS* 5, 438.

²¹ *GS* 2, 285 (1936); *GS* 3, 167 (1933), 382 (1939); *GS* 5, 319 (1933); *WEN*, 411.

²² *GS* 5, 356vv. (1932/33). Vgl. *GS* 3, 164 (1932/33), 336 (1936); *E*, 319..

²³ Miskotte, *Edda en Thora* in: *VW* 7, 423.

²⁴ Vgl. *SC*, 37.

²⁵ Vgl. *GS* 5, 272 (1932).

²⁶ *GS* 5, 259 (1932).

toegestaan en na de zomer van 1937 gesloten. Mediteren vinden Bonhoeffers pupillen in Finkenwalde aanvankelijk gek en helemaal niet leuk. Maar op die tegenstand heeft Bonhoeffer al gerekend. Daarom spreekt hij geregeld met zijn studenten over het belang van mediteren en leert hij hen hoe men moet mediteren door 's zaterdags samen te mediteren. Dat werkt. Verder wijst Bonhoeffer zijn pupillen op het belang van het in gezamenlijkheid mediteren. Doordat anderen ook mediteren en bidden wordt de biddende en mediterende enkeling gedragen door een gemeenschap. Dat motiveert om ook zelf te mediteren: 'Wij willen ons laten helpen en inspireren door het feit dat andere broeders ook mediteren en dat heel de heilige kerk in hemel en op aarde te allen tijde meebidt.'²⁷ Meditatie en gemeenschap hangen in meerdere opzichten samen en wel op grond van de voorbede, de gemeenschap met Christus en het samen (op hetzelfde tijdstip) over dezelfde tekst mediteren. Mediteren, bidden en bij elkaar te biecht gaan vormen de belangrijkste karakteristieke onderdelen van de predikantsopleiding in Finkenwalde.²⁸ Hoe dat alles in zijn werk ging vindt men beschreven in Bonhoeffers boek *Gemeinsames Leben* (Leven met elkander).

Om zijn studenten verder te helpen geeft Bonhoeffer zijn seminaristen geregeld teksten op om over te mediteren. Na de 'Reichskristallnacht' (9/10 november 1938) vraagt hij hen na te denken over Romeinen 9 en 11, over 'zij verbranden alle godshuizen in het land' (Psalm 74:8) en over 'wie u aanraakt, raakt zijn oogappel aan' (Sacharja 2:8), dus over de bijzondere positie van Gods volk Israël. Bonhoeffer noemt polemiserend met de Nazi's en hun 'völkische' denken niet het Duitse volk, maar Israël *het* volk. Hij noemt Joden, net als de leden van de 'Bekennende Kirche', 'Brüder', broeders, omdat kerk en synagoge onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Zijn voor die tijd bijzondere visie op de Joden en op de wandaden van de Nazi's zijn de belangrijkste redenen om deel te nemen aan het kerkelijk en politiek verzet tegen de Nazi's en dat reeds vanaf 1932, dus voordat Hitler aan de macht kwam. Niemand, zelfs Karl Barth niet, nam deel aan de 'Kirchenkampf', de strijd van de protestantse kerk tegen de toenemende invloed van de Nazi's, omdat men het antisemitisme verfoeide. Niemand doorzag wat er met de Joden ging gebeuren en veroordeelde dat zo scherp als Bonhoeffer, die de Bijbel en de actualiteit steeds met elkaar verbindt doordat hij net als Barth de Bijbel naast de krant leest, omdat 'ernstige bezinning op het evangelie en een scherp oog voor de actualiteit de krachten zijn waaruit een levende kerk wordt geboren.'²⁹ Bonhoeffer voorziet dat het verstoten van de Joden uit het Avondland tot het verstoten van Christus moet leiden, omdat Jezus Christus een Jood is.³⁰ M.a.w. Jodenvervolging is kerkvervolging. Hitler voert oorlog tegen de Joden en de kerk. Wie zag dat zo scherp?

Mediteren schenkt inzicht,³¹ leert je waakzaam en nuchter, met open ogen, open oren³² te leven, tussen de regels door te lezen en zo de leugen van de propaganda alsmede situaties sneller te doorzien dan anderen. Mediteren en voorbede doen leren je onderscheiden waar het op aankomt in het leven:³³ op 'ora et labora', (bid en werk) 'Beten und Tun des Gerechten',³⁴ (bidden en gerechtigheid doen) 'aufrichtige Gebete und verantwortliche Taten'³⁵ (oprechte gebeden en verantwoordelijke daden), op spiritueel en ethisch leven op hoog niveau. Mediteren, stil zijn voor God, geven toegang tot het geheim van het kunnen zwijgen, een geheim dat Bonhoeffer van zijn vader, de psychiater Karl Bonhoeffer, leerde. Dat zwijgen mag men alleen onderbreken, indien men iets wezenlijks te zeggen heeft, niet voor dom geleuter. Dat is er al meer dan genoeg en daar heeft Bonhoeffer een hekel aan. To the point spreken is hem daarentegen lief. Dat blijkt uit zijn preken, die to the point zijn, actueel zijn en uit korte zinnen bestaan; geen langdradig geleuter zoals in die tijd gewoon was. Mediteren is stil zijn voor God om Zijn wil te horen, om de meditatie te laten overgaan in de juiste actie, omdat mediteren is gericht op doeltreffend handelen. Theorie en praktijk liggen bij Bonhoeffer altijd dichtbij elkaar.

²⁷ GS 2, 482.

²⁸ Vgl. GS 2, 286, 482.

²⁹ SC, 277.

³⁰ Vgl. E, 95.

³¹ Vgl. Filippenzen 1:9.

³² Gezang 479:4.

³³ Vgl. Filippenzen 1:9.

³⁴ WEN, 328; vgl. SC, 161v., noot 2; E, 311; WEN, 21.

³⁵ E, 21.

De dag beginnen met mediteren is een kwestie van tucht. Die tucht heeft men nodig als tegenwicht tegen de onrust van een jachtig bestaan.³⁶ Niet mediteren schaadt het ambt. Mediteren heeft een wezenlijke invloed op iemands zijn en pastorale habitus. Door te mediteren en te bidden ontdekt men het geheim van de stilte en het luisteren.

Wie tijd heeft voor God,³⁷ heeft ook tijd voor medemens en predikantschap. Wie heeft geleerd naar God en zijn Woord te luisteren, kan ook naar zijn naaste luisteren.³⁸ Kunnen luisteren is een belangrijke zaak: 'De eerste dienst, die je de ander schuldig bent, is iemand aanhoren, intens naar iemand luisteren.' Het omgekeerde geldt ook: wie goed naar zijn broeder kan luisteren, kan ook goed naar Gods Woord luisteren en vandaaruit preken³⁹ en bidden.⁴⁰ Bij het mediteren moet men de woorden als het ware herkauwen ('ruminatio'), niet op zoek gaan naar originele gedachten en invallen, maar het Woord met je meedragen, zoals Maria, de Moeder Gods, het Woord in haar hart bewaarde en met haar meedroeg.⁴¹

Pauze

Meditatie en gebed

Op Finkenwalde dient mediteren dient uit te lopen op een gebed. Het gaat om 'biddend mediteren'.⁴² 'Meditatio' en 'oratio', meditatie en gebed, hangen om drie redenen samen.⁴³

1. Mediteren geïnspireerd door de Heilige Schrift heet niet voor niets 'betende Schriftbetrachtung',⁴⁴ biddend de Heilige Schrift lezen, want de meditatie komt voort uit de Schrift en loopt uit op een gebed waarvan de voorbede een belangrijk onderdeel is.
2. De Schriftmeditatie, die is ingebed tussen de Schriftlezing en de dienst der gebeden, begint met een gebed om de Geest en eindigt met een dankgebed en een vraaggebed.⁴⁵
3. Het op de meditatie volgende gebed ontspringt aan de Schrift en de 'schriftgebonden meditatie':⁴⁶ De Schrift is de voedingsbodem, ter wille van de 'tucht van onze gedachten',⁴⁷ de gemeenschap met hen die over dezelfde tekst mediteren en de 'navolging', opdat 'niet de armoede van ons hart, maar de rijkdom van Gods Woord bepalend zal zijn voor ons gebed'.⁴⁸

Omdat het gebed gebaseerd is op de Schrift kent Bonhoeffer de monastieke volgorde 'meditatio', 'oratio'.

De op de meditatie volgende voorbede, een belangrijk onderdeel van het gebed, is opgebouwd uit gedachten die tijdens het mediteren opborrelen.⁴⁹ Bonhoeffer bidt dan ook voor mensen aan wie hij moest denken, toen zijn gedachten tijdens het mediteren afdwaalden. Afdwalen van je gedachten is dus geen verloren tijd, maar tijd die ook vruchtbaar wordt gemaakt. De inhoud van de meditatie is vrucht van de Bijbeltekst, die het mediteren aanstuurt; de inhoud van het gebed is vrucht van het mediteren. Bij het mediteren en het bidden komen vooral ethische kwesties aan de orde op grond van het 'ora et labora'.

De voorbede is een 'articulus standis et cadentis ecclesiae', een zaak waarmee de kerk staat of valt. Voorbede doen is dus van groot belang voor kerk en geloof. Een christelijke gemeenschap leeft bij de gratie van de voorbede, een gemeente is een gebedsgemeenschap of zij gaat te gronde. Als voorgangers in het gebed spelen predikanten een belangrijke rol in de gemeente. Aanstaande predikanten moeten daarom

³⁶ Vgl. GS 2, 479 (Anleitung zur täglichen Meditation).

³⁷ GS 2, 479 (1936); GS 4, 292 (1935 of 1936), 531v. (1939/40).

³⁸ GS 5, 357 (1932), 370 (1935); GL, 83vv.. Vgl. Robert-Stützel, 295, noot 507.

³⁹ GS 5, 365; GL, 85.

⁴⁰ GS 5, 370.

⁴¹ Vgl. GS 2, 480.

⁴² GS 2, 478v.. Vgl. '...betend zu lesen' in GS 2, 454.

⁴³ Vgl. GS 5, 405.

⁴⁴ GS 4, 257 (1936/37), 532 (1939/40).

⁴⁵ GS 2, 480; GL, 70. Vgl. Robert-Stützel, 156.

⁴⁶ GS 2, 480v.; vgl. GS 4, 292; GL, 72v.; Robert-Stützel, 141.

⁴⁷ GS 2, 480.

⁴⁸ GS 4, 547; GS 3, 297; GS 4, 545; GL, 37, 53.

⁴⁹ Vgl. GS 2, 480v..

leren bidden. Dankzij de gebedgemeenschap van mensen, die elke dag voor de kerk en voor elkaar bidden, ontstaat gemeenschap met Christus, met collegae en met gemeenteleden. Bonhoeffer maakt van de kerk een biddende gemeenschap en van aanstaande predikanten biddende gelovigen, die niet alleen voorgangers maar ook voorbidders en voorzangers zijn.

Bonhoeffers visie op het gebed kent vanaf het seminarie, net als zijn spiritualiteit, een ambtelijk aspect. 'De dominee moet meer bidden dan anderen en hij heeft meer om voor te bidden.'⁵⁰ De predikant is als het goed is de eerste bidder van de gemeente. Hij leidt een intens gebedsleven door te bidden voor: gemeente en gemeenteleden; goede kerkdiensten; een goede preek en zijn collegae. De gemeente bidt voor haar voorganger⁵¹ en omgekeerd.⁵² De voorbede, waarvan beider bestaan afhangt,⁵³ sticht gemeenschap.

Men bidt in Finkenwalde niet alleen in aansluiting op de meditatie, maar ook in het kader van de ochtend- en de avonddienst, die elke dag worden gehouden en drie kwartier duren.

De opbouw van deze diensten lijkt op de 'Evensong':⁵⁴

- lezing van een Psalmgebed.
- zingen van een vrij gekozen lied.
- lezing van een hoofdstuk uit het Oude Testament.⁵⁵
- zingen van een lied dat men een week lang zong, met als leerdoel: zich de liederenschat van de kerk der eeuwen en de rijke traditie van de kerkmuziek eigen maken door liederen uit het hoofd te leren,⁵⁶ zoals men ook door een week over dezelfde Bijbeltekst te mediteren Bijbelteksten uit het hoofd leerde.
- lezing van een hoofdstuk uit het Nieuwe Testament.
- een gebed dat werd besloten met het gezamenlijk bidden van het Onze Vader.
- zingen van een lied dat men een week lang elke dag zong.

Hoewel morgenwijding en avondwijding qua opbouw identiek zijn, kent de avonddienst naast het gebed om Gods hoede voor de nacht twee aparte elementen: in de voorbede gedenkt men de 'Brüder' en men vraagt elkaar, net als in een klooster, om vergeving.⁵⁷

Deze vorm van spiritualiteit bestaat uit bidden en zingen en dat alles op grond van de Bijbel. Men houdt de getijden om niet door de voor velen aantrekkelijke tijdgeest overspoeld te worden. Bonhoeffer ziet de kerk, een belangrijk opinievormend instituut in die dagen, als een tegencultuur, die tegen de tijdgeest en dus tegen de Nazi's ingaat. Bonhoeffer richt zich op God om te voorkomen dat hij door politici in de luren wordt gelegd. Alleen Christus navolgen houd je scherp, alleen de imitatio Christi maakt je kritisch in het onderscheiden waar het op aan komt. Paulus schrijft daarom in zijn brief aan de bewoners van Filippi: 'En dit bid ik U, dat uw liefde steeds overvloediger moge worden in helder inzicht en fijn gevoeligheid, zodat U kunt onderscheiden waar het op aankomt.' (Fil. 1:9v.).

Tijdens de ochtenddiensten en de avonddiensten staat naast het gebed het Psalter centraal, net als in de getijdendiensten in een klooster, waar men in een week tijd ook alle 150 Psalmen bidt. De ruim denkende, dus oecumenisch denkende Bonhoeffer laat zich graag door die eeuwenoude traditie inspireren omdat hij wil dat de seminaristen het Psalter als richtsnoer voor het gebed ontdekken, zich de Psalmen via dagelijkse oefening eigen maken en later het Psalmgebed in de gemeente zullen herinvoeren. Net als tijdens de 'horae', de getijdendiensten, in de kloosters, bidt men in de getijdendiensten in Finkenwalde wekelijks het hele Psalter door. Dat gebeurt net als de lezingen uit de Bijbel⁵⁸ in 'lectio continua'.⁵⁹ De Psalmen las men

⁵⁰ GS 2, 479; vgl. GS 4, 257v., 261v., 286, 291vv.; GS 5, 373, 403vv., 493, 496; GL, 74v..

⁵¹ GS 2, 440 (1942); GS 5, 493, 496 (1933).

⁵² Een predikant (ook Bonhoeffer: GS 2, 202) is onder andere door de voorbede verbonden met zijn gemeente. Tragen' en 'Fürbitte' vormen in GS 5, 496 en N, 183 in Bonhoeffers visie op het predikantschap een combinatie.

⁵³ GS 5, 496 (1933); GL, 73. Vgl. Pelikan, 52.

⁵⁴ Vgl. GS 2, 454; DBM, 491.

⁵⁵ GL, 40v.; vgl. GS 4, 293.

⁵⁶ Vgl. GL, 50.

⁵⁷ GS 2, 489; GL, 62. Vgl. Pelikan, 40.

⁵⁸ GS 4, 270v.; GL, 42v..

⁵⁹ GS 4, 293. Vgl. Bethge, *Zwischen*, 13.

biddend, net als staande in het koor van een kerk responderend, verdeeld over twee koren. Afwisselend, in koor, Psalmen bidden, een traditie die men al in de tempel kende, beoogt dat men het Psalmgebed als gemeenschap leert bidden.⁶⁰ Bonhoeffer ontdekte het belang van deze wijze van Psalmen bidden tijdens bezoeken aan anglicaanse kloosters.⁶¹ Het Psalter is naast het Onze Vader⁶² de leerschool voor het gebed en *het* gebedenboek der kerk.⁶³

In het kader van het gebed neemt de voorbede een bijzondere plaats in. '...Men weet nooit hoeveel het eigen gebed heeft uitgewerkt en wat de innige voorbede van een onbekende voor iemands welzijn heeft betekend'.⁶⁴ Deze gedachte, die veel voor Bonhoeffer moet hebben betekend, betekent dat wie geen voorbede doet een medemens veel onthoudt.⁶⁵ Bonhoeffer was steeds onder de indruk als men voor hem bad.⁶⁶ Bijvoorbeeld toen men voor hem bad bij zijn afscheid van de zondagsschool⁶⁷ en toen men op een synodezitting van de 'Bekennende Kirche' voor hem bad.⁶⁸ Dat laatste had heel wat voeten in de aarde gehad, want kon men wel bidden voor een predikant die politiek bedreef en sinds 5 april 1943 niet meer voorkwam op de voorbedenlijsten?

'Laat ons aan elkaar beloven trouw voorbede voor elkaar te blijven doen. Ik zal voor jou bidden om kracht, gezondheid, geduld en dat je bewaard mag worden voor conflicten en verzoeken. Bid voor mij om hetzelfde.'⁶⁹ Omdat het gebed de enige weg tot de naaste is⁷⁰ en omdat hij niet kon begrijpen dat men zonder voorbede kon leven, vroeg Bonhoeffer vanaf de seminarietijd regelmatig aan anderen, onder andere aan zijn vriend Eberhard Bethge,⁷¹ voor hem te bidden⁷² en bad Bonhoeffer voor anderen.⁷³ In Tegel bidt hij in het ochtend- en avondgebed voor Bethge.⁷⁴ Bonhoeffer en zijn verloofde Maria von Wedemeyer bidden in hun ochtend- en avondgebed voor elkaar.⁷⁵

Om de seminaristen te leren hoe men moet bidden gaat Bonhoeffer vaak voor in de dienst der gebeden tijdens de getijdendiensten.

De voorbede krijgt een bijzondere betekenis in het kader van de 'Kirchenkampf', de Duitse kerkstrijd, de strijd van de kerken met de Nazi's. Als de Nazi's ertoe overgaan dominees en priesters te arresteren, komen de namen van die gevangenen voor op voorbedenlijsten, die in de 'Bekennende Kirche' worden verspreid. Daardoor worden de namen van die gevangenen in het kader van de voorbede genoemd tijdens kerkdiensten, een vorm van anti-reclame waar de Nazi's niet blij mee waren. De voorbedenlijsten, die Bonhoeffer in Finkenwalde gebruikt, tonen een gedurfd karakter dan de voorbedenlijsten, die in de 'Bekennende Kirche' circuleren. Op Bonhoeffers voorbedenlijsten komen alle gevangenen voor. De synode van de 'Bekennende Kirche' paste, weifelmoedig en bang als men was, selectie toe, waardoor Bonhoeffers naam niet op de voorbedenlijsten mocht voorkomen. Bonhoeffer kent geen angst voor de Nazi's, past geen selectie toe en behoort dan ook tot de radicalen in de 'Bekennende Kirche', die feller tegen de Nazi's zijn dan de vele weifelaars in de Duitse kerken, die op grond van hun traditionele nationalisme menen geen uitgesproken anti-nazi-houding te mogen aannemen. In elke avonddienst bidt men in Finkenwalde voor een goede gang van zaken in de 'Bekennende Kirche', voor predikanten die het

⁶⁰ GS 2, 454; GS 3, 295; GS 4, 551; GL, 37, 39.

⁶¹ Vgl. Altenähr, 24; DBM, 474v..

⁶² GS 4, 547; N, 140.

⁶³ GS 3, 295; GS 4, 545v.; GL, 37v.. Vgl. Jensen, 144.

⁶⁴ SC, 136; vgl. GS 2, 584 (1942); GS 5, 266 (1932), 443v. (1928); GS 6, 471 (1939).

⁶⁵ GL, 74.

⁶⁶ WEN, 426; GS 1, 297v.. Vgl. Pelikan, 53; Rieger, 89.

⁶⁷ GS 6, 100. Vgl. DBM, 126.

⁶⁸ WEN, 156v.. Vgl. Bethge in: 'Politik', 579v. en in 'Wendepunkte' in: *Glaube*, 30v.; Mokrosch, 86; Veen, 17v..

⁶⁹ WEN, 150.

⁷⁰ N, 163.

⁷¹ GS 2, 277 = GS 6, 388 (1936); GS 2, 502 (1936); GS 6, 383, 385, 398 (1936); WEN, 150, 199 (1943), 427 (1944). Bidden voor een vriend hoort bij de vriendschap: PAM, 135.

⁷² GS 1, 382; GS 2, 502, 532; WEN, 388.

⁷³ GS 2, 513; WEN, 43, 129, 146, 149v., 223, 297, 375, 429. Vgl. Pelikan, 31.

⁷⁴ WEN, 223.

⁷⁵ Zelle, 152.

slachtoffer zijn geworden van de Nazi-terreur en voor de christenheid, de wereldkerk, de oecumene. In Finkenwalde komt Bonhoeffer tot in het gebed toe op voor de humaniteit, voor kerk en wereld, omdat Gods liefde voor de wereld geen grenzen kent.

Voor Bonhoeffer was de 'Kirchenkampf' een zaak van veel gebed.⁷⁶ Ook in het illegale 'Predigerseminar Finkenwalde' streed men de kerkstrijd in een biddend engagement: 'ons sterkste wapen blijft het dagelijks gebed.'⁷⁷ Voor het gebed als politiek maar geweldloos wapen⁷⁸ is een totalitair regime bang.⁷⁹ In Finkenwalde en in de 'Bekennende Kirche' bidt men tegen Hitler, terwijl men in Duitsland alom voor de Godgegeven 'Führer' dankt. Zo gaat de Schrift via meditatie en voorbede over in ethiek.⁸⁰

Met dat Bonhoeffer de voorbede verbindt met de situatie waarin de kerk zich dankzij de politiek bevindt, confronteert hij zijn studenten met de vragen hoe een kerk kan standhouden in een dictatuur en hoe men zich kan verzetten tegen een dictatuur. Daarbij wordt men vanuit de kerk gedragen door een radikale, geëngageerde spiritualiteit, waarin de voorbede een belangrijke plaats inneemt. Spiritualiteit is bij Bonhoeffer *de* bron van verzet. Geloof en politiek hangen immers nauw samen. Met die samenhang hadden en hebben veel christenen moeite. Bonhoeffer stelt echter dat kerk en theologie nooit apolitek kunnen zijn,⁸¹ omdat een kerk zonder politiek maar al te vaak tot een politiek zonder kerk leidt. Bonhoeffer was het niet eens met de leiding van de 'Bekennende Kirche', toen deze krampachtig probeerde apolitek te blijven.⁸² Bonhoeffer laat ons zien dat er geen andere weg is dan de weg van de praktische toepassing van het geloof ten dienste van de samenleving. Een geloof zonder ethische en politieke consequenties kan hij zich niet voorstellen. Daarom leeft hij zijn studenten praktisch voor wat geloven is in navolging van Christus. Hij beschrijft die gelovige wijze van leven in zijn boek *Nachfolge*, de navolging van Christus op grond van de Bergrede. Dat boek is een moderne en devote variant op de *Imitatio Christi*, de navolging van Christus, het boek van de aanhanger van de Moderne Devotie Thomas à Kempis, dat Bonhoeffer erg waardeert.

Om zijn studenten met mediteren en bidden te blijven confronteren stuurt hij hen, nadat zij Finkenwalde verlaten hebben en de pastorie zijn ingetrokken elke week de 'Losungen', de twee Bijbelteksten voor elke dag, een uit het oude en een uit het nieuwe Testament, die de Hernhutters al eeuwenlang dagelijks gebruiken als bron van inspiratie voor gebed en meditatie. Ook in de 'Bekennende Kirche' gebruikte men de 'Losungen', als bemoediging.⁸³ 'Deutsche Christen' ageerden tegen de 'Losungen' vanwege hun joods karakter.⁸⁴ Tot aan het eind van zijn leven gebruikt Bonhoeffer de 'Losungen', die hij uitlegt aan studenten, aan Bethge en aan medegevangenen.

Een kerk in verzet

Bonhoeffers spiritualiteit betekent vanaf 1940: bidden dat Duitsland de oorlog zal verliezen,⁸⁵ terwijl men om hem heen uit nationalistische motieven alom Hitlers oorlogsvoering steunt. Logisch dat de Nazi's steeds meer stappen ondernamen tegen Bonhoeffer en hem een spreek- en een publikatieverbod oplegden.

Een kerk, die zich teweer kan stellen tegen de Nazi's, moet een hechte gemeenschap vormen, een *Communio Sanctorum*, een gemeenschap der heiligen zijn, een gemeenschap van mensen die vanuit hun geloof op een aparte manier leven en in de maatschappij staan. Bonhoeffer was zo'n apart mens, die de moed van het geloof had zich tegen Hitler te verzetten.

Men komt in verzet, wanneer er sprake is van gebrek aan humaniteit, als mensen bedreigd en geschonden worden. Tussen Bonhoeffers spiritualiteit en zijn verzet tegen de Nazi's loopt een directe lijn van *Widerstand und Ergebung*, verzet en overgave, bidden en handelen. Zijn deelname aan het verzet

⁷⁶ Vgl. *GS* 1, 40 (1934); *GS* 2, 203 (1936), 460 (1935); *GS* 4, 390 (1936).

⁷⁷ Vgl. *GS* 2, 203.

⁷⁸ Vgl. *GS* 1, 214, 218; *GS* 2, 203; *GS* 4, 385; *GS* 5, 274.

⁷⁹ Vgl. *GS* 2, 518 (1937); *DBM*, 778.

⁸⁰ Vgl. *N*, 137; *Zelle*, 171.

⁸¹ *GS* 3, 289vv. (1932).

⁸² Vgl. Bethge in: 'Politik ohne Kirche', 580 en *Brüderliche Kirche*, 33v., 46; De Lange, 406, noot 134.

⁸³ Vgl. *GL*, 40; Caffier, Günther in: *Unitas Fratrum*, 44, 65.

⁸⁴ Vgl. Niemöller, 478.

⁸⁵ Vgl. *DBM*, 834v..

brengt Bonhoeffer in de gevangenis. Zijn dagelijks leven in de Berlijnse gevangenis Tegel is ondenkbaar zonder de geloofspraktijk van Finkenwalde. Hij kan de eenzaamheid in het gevang aan dankzij de 'Arkandisziplin' die hij in Tegel beoefent door in gemeenschap met de Bethges en zijn verloofde de Bijbel te lezen, op hetzelfde tijdstip een lied te overdenken, te bidden en voor elkaar voorbede te doen en zo aan elkaar te denken.⁸⁶ Mede daardoor is de 'Arkandisziplin', de verborgen omgang met God, het voor velen verborgen persoonlijke geloofsleven, een voortzetting van de 'Gemeinschaft' van gebed, meditatie en kerklied uit Finkenwalde. Bonhoeffer leeft in Tegel als een monnik in zijn cel conform het motto: 'houd nauwkeurig de wacht over je cel en je cel zal de wacht over jou houden!';⁸⁷ een citaat uit de *Imitatio Christi*.

Zijn 'disciplina pietatis', de 'Arkandisziplin' van mediteren en bidden, het feit dat hij veel kan lezen alsmede in beweging blijven houden hem in de gevangenis overeind.⁸⁸ Zijn spiritualiteit, die staat beschreven in *Widerstand und Ergebung* en de *Brautbriefe*, de brieven die Bonhoeffer schreef aan zijn verloofde Maria von Wedemeyer, omvat een breed scala:

- Bijbellezen,⁸⁹ met name het Oude Testament lezen;⁹⁰
- het lezen van de 'Losungen' van de Herrnhutters;⁹¹
- mediteren, bidden.⁹² 's Morgens om zes uur wordt het eerste gebed uitgesproken; op datzelfde moment bidt Dietrichs verloofde, Maria von Wedemeyer, ook;⁹³ Het is dus een 'gemeinsam' bidden, in 'Gemeinschaft' bidden;
- liedteksten uit het hoofd leren en overdenken,⁹⁴ met name liederen van Paul Gerhardt;⁹⁵
- allerlei denkbeelden uit het Piëtisme,⁹⁶ met name op God en Zijn leiding vertrouwen ondanks alles. Daarvan getuigt ook het gedicht 'Von guten Mächten' (Gezang 398);⁹⁷
- in navolging van Luther een kruis slaan bij het bidden.⁹⁸

Dit alles komt steeds weer in de brieven ter sprake. In Tegel is spiritualiteit Bonhoeffers dagelijks brood, waar hij intensief bij leeft.

Hij maakt gebeden voor medegevangenen, opdat zij gesteund door het gebed de situatie aankunnen. Die gebeden bevatten elementen uit de gebeden in Finkenwalde, zoals vragen om vergeving en voorbeden voor anderen.

'De kracht van de mens is het gebed'⁹⁹ kan men in alle fasen van zijn leven als motto plaatsen boven Bonhoeffers (gebeds)leven. Zijn laatste daad was het uitspreken van een gebed. Tot aan het eind van zijn leven leeft hij bij het gebed en de voorbede. Geloven is voor hem: 'Beten und Tun des Gerechten' (*WEN*, 328), bidden en gerechtigheid betrachten. In deze volgorde. Het gebed als basis, als fundament, als vaste burcht, net als bij Luther. Daar komt het steeds op aan: op oprechte gebeden en daden¹⁰⁰ die getuigen van een groot verantwoordelijkheidsgevoel, niet alleen voor je eigen lot, maar ook voor dat van je medemens. Alleen zo ben je 'Kirche für andere', kerk voor je medemens, kerk ten dienste van de wereld.

⁸⁶ *WEN*, 201, 304; *Zelle*, 102v..

⁸⁷ *WEN*, 196. Bonhoeffer citeert de *Imitatio Christi* vaker: *GL*, 67, 83. Vgl. Altenähr, 37, noot 76.

⁸⁸ Vgl. *Zelle* 92, 207.

⁸⁹ Vgl. *WEN*, 35, 52, 148.

⁹⁰ Vgl. *WEN*, 175v..

⁹¹ Vgl. *WEN*, 197v., 213, 317, 401, 421, 425; *Zelle* 92, 49, 76, 103.

⁹² Vgl. *WEN*, 47, 375, 426.

⁹³ Vgl. *WEN*, 37; *Zelle* 92, 9, 49.

⁹⁴ Vgl. *WEN*, 37, 66, 155, 165, 181, 201; *Zelle* 92, 90 (vgl. *WEN*, 90, 201), 103.

⁹⁵ Vgl. *WEN*, 32, 147, 401; *Zelle* 92, 109.

⁹⁶ Vgl. *WEN*, 43, 47, 54vv., 150, 194, 196, 236, 277, 304, 402, 405, 421, 427; *Zelle* 92, 38, 53v., 64, 147, 169vv., 202.

⁹⁷ Vgl. *WEN*, 435v..

⁹⁸ Vgl. *WEN*, 154.

⁹⁹ *PAM*, 136.

¹⁰⁰ *WEN*, 21.

Gebeden van Bonhoeffer

Bonhoeffer leeft bij het oude Benedictijnse adagium 'ora et labora', 'bid en werk'. Gods-dienst is God, maar ook je medemens dienen, die geschapen is naar Gods beeld en je gegeven is om het nodige voor te betekenen. Je leeft niet voor jezelf, zoals de reclame ons wijsmaakt, maar met en voor anderen. Leven is volgens Bonhoeffer 'Dasein-für-andere', er zijn voor anderen, tot in het gebed en met name de voorbede toe. Hoewel Bonhoeffer veel nadruk legt op het gebed, zijn er helaas maar weinig gebedsteksten van hem bewaard gebleven.

Het gedicht 'Verleden' (juni 1944), dat hij na een bezoek van zijn verloofde vol verlangen schrijft, gaat op het eind over bidden:

Ik strek mijn handen uit en bid ---
en ervaar het nieuwe:
het verleden keert als het meest levendige deel van je leven via dank en berouw tot je terug.
Pik uit wat geweest is Gods vergeving en goedheid op,
bid dat God je vandaag en morgen zal behoeden.

Gebeden voor medegevangenen (1943):

God, tot U roep ik 's morgens vroeg.
Help mij bidden.
Help mij me in mijn gedachten te concentreren op U;
ik kan het niet alleen.

In mij is het duister, maar bij U is het licht.
Ik ben eenzaam, maar U verlaat mij niet;
Ik ben zwakmoedig, maar bij U is hulp;
Ik ben onrustig, maar U schenkt vrede;
Ik ben verbitterd, maar U bent geduldig;
Ik versta Uw wegen niet, maar U wijst mij de weg.

Voor Uw aangezicht denk ik aan allen die mij lief en dierbaar zijn,
aan de medegevangenen en aan allen die in dit huis hun zware dienst verrichten.
Heer, ontferm U!